

Łukasz PARDELA

Uniwersytet Przyrodniczy
Instytut Architektury Krajobrazu
Wrocław, Polska
e-mail: lukasz.pardela@up.wroc.pl

NA STYKU AZJI I EUROPY – KRAJOBRAZ HISTORYCZNEGO PARKU NARODOWEGO PÓŁWYSPU GALLIPOLI W TURCJI

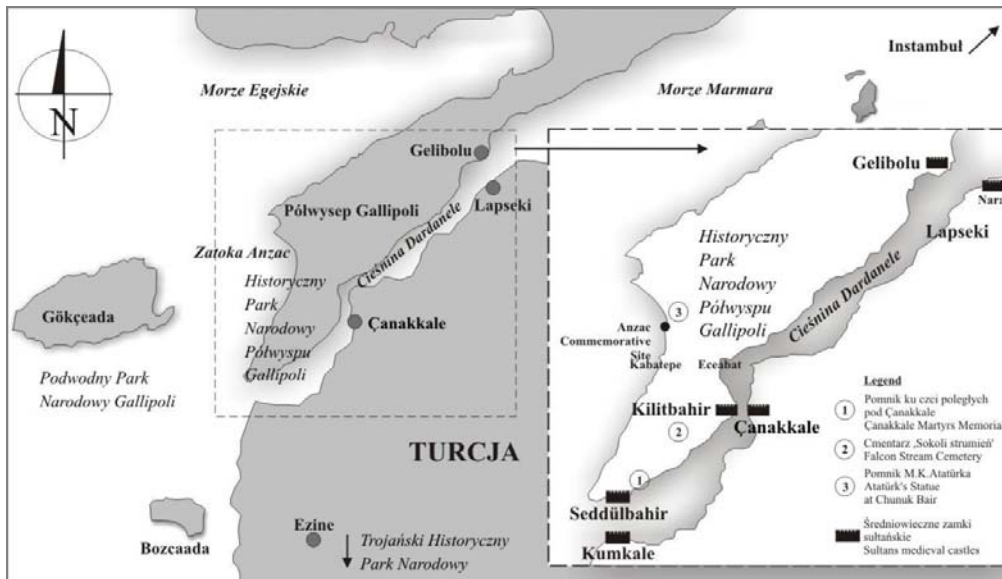
słowa kluczowe: krajobraz historyczny, Turcja, park narodowy, cmentarz wojenny, Gallipoli

WPROWADZENIE

Znajdujący się na zboczu niewielkiego wzniesienia napis głosi: „Stój wędrowcze! Stąpasz po ziemi, na której spoczywa epoka”. Ten fragment poematu Halila Onana Necmettina pt. „Stój wędrowcze” (tur. „Dur yolcu”) od 1960 r. jest widoczny dla wszystkich podróżujących Cieśniną Dardanele do Morza Czarnego. Umieszczony został w samym środku Historycznego Parku Narodowego Półwyspu Gallipoli, miejsca o szczególnym znaczeniu.

W świadomości społeczeństwa tureckiego Półwysep oraz pobliskie miasto Çanakkale funkcjonują głównie jako miejsca pamięci po zwycięskiej bitwie przeciwko zjednoczonym siłom Australii, Francji, Nowej Zelandii i Wielkiej Brytanii w Kampanii Gallipoli w 1915 r.. Trwale związany z postacią „ojca narodu”, Mustafą Kemalem „Atatürkiem” (1881-1939), Park Narodowy Półwyspu Gallipoli jest miejscem kultu, celem pielgrzymek licznych turystów z odległych zakątków Turcji oraz zza granicy. Na jego obszarze, w wodzie i na lądzie, spoczywają prochy ponad 500 tysięcy poległych żołnierzy obu zwaśnionych stron.

Niniejszy artykuł ma na celu charakterystykę założonego w 1973 r. Parku oraz jego społecznego znaczenia. Jest to także relacja w kontekście zarządzania krajobrazem terenów przyległych, w kierunku rewaloryzacji i ochrony charakteru zastanej zieleni i form zagospodarowania terenu.

Ryc. 1. Lokalizacja Parku. *Źródło: opracowanie własne.*
 Fig. 1. Location of the Park. *Source: own compilation.*

KRAJOBRAZ PO BITWIE Z 18 MARCA 1915 R.

(...) Przeklęte Dardanele! Będą naszym grobem! (...), napisał admirał J. A. Fisher 5 kwietnia 1915 r. w jednym ze swoich listów do Winstona Churchilla. Kampania prowadzona na lądzie i wodzie zamieniła to miejsce w jeden z największych cmentarzy świata. „Nagi” Półwysep, najeżony kraterami, utkany gęstą siecią fortyfikacji stałych i polowych oraz masowymi mogiłami, zaraz po wojnie został zinwentaryzowany. Dzięki temu udało się nanieść na mapy wszystkie istniejące pozycje obronne, lazarety, bazy zaopatrzenia, stanowiska artylerii, broni maszynowej i wraków statków spoczywających płytko pod powierzchnią wody. Efektem tej inwentaryzacji był komplet map z legendą w języku arabskim, który przetrwał w archiwach do dzisiaj i wykorzystany został do prac ekshumacyjnych oraz rozlokowania nowych cmentarzy.

Na obszarze Parku, w dobrym stanie zachowały się zarówno umocnienia nowożytnie, w tym turecka fortyfikacja polowa (schrony drewniano-ziemne, transzeje itp.), baterie artyleryjskie (fot.2) oraz dawne twierdze sułtańskie (fot. 1), takie jak Kilitbahir czy Seddülbahir. Ich historia sięga XV w. Przed pojawieniem się w XIX w. baterii artylerii stałej, wyposażonych w działa dalekiego zasięgu, strzegły one Cieśniny Dardaneelskiej i prowadzącej tędy, jedynej przeprawy wodnej ku Morzu Czarnemu (Mutluay, Grubu, 2006). Od kilku lat trwa ich wzmożona konserwacja i rewaloryzacja. Efektem tej pracy są pieczołowicie odtworzone obiekty kubaturowe w postaci schronów, nasypy ziemne oraz system oznaczeń, makiet i informacji turystycznej.

Dziedzictwo techniki wojennej to cenny element kształtujący krajobraz Półwyspu, który częściowo nadal wykorzystywany jest przez wojsko.

PARK NARODOWY PÓŁWYSPU GALLIPOLI

Dawniej „oaza spokoju”, dzisiaj położony pomiędzy popularnym Trojańskim Historycznym Parkiem Narodowym (Troya Tarihi Milli Parki) na południu, a Podwodnym Parkiem Narodowym Gallipoli (Gelibolu Yarmadasi Milli Parki) na zachodzie. Odwiedzany jest rocznie przez blisko 250 tysięcy turystów (2006), przy czym największa ich liczba przypada na okres od maja do sierpnia (Ozturk, 2005). Zarząd Parku znajduje się na jego terenie w centrum turystycznym (Ziyaretci Merkezi) w Kabatepe. Finansowany jest z budżetu państwa i podlega pod Generalny Zarząd Ochrony Przyrody i Parków Narodowych. Jego obszar wynosi obecnie 33 km², a zamieszkuje go na stałe ponad 10 tysięcy obywateli. Granica Parku przebiega zgodnie z linią brzegową, przecinając ląd na południe od miejscowości Gallipoli (Gelibolu). Prowadzi do niego regularne połączenie promowe z Çanakkale do Eceabat i Kilitbahir oraz droga krajowa nr D555, wijąca się wzdłuż Cieśniny i stanowiąca jedyny dojazd od strony lądu. Jej budowa rozpoczęta została, pomimo licznych kontrowersji, na krótko przed wizytą Królowej Angielskiej, podczas obchodów kolejnej rocznicy lądowania aliantów w Zatoce Anzac. W latach sześćdziesiątych przeprowadzono akcję zalesiania Półwyspu sosną gatunku *Pinus recinosa*, zmieniając na trwałe jego wygląd, gdyż pierwotnie występowała tam jedynie skąpa roślinność w postaci krzewów oraz krzewinek, a w starożytności głównie dębów z gatunków: *Quercus macrolepis* i *Quercus robur*. W roku 1997 odbył się międzynarodowy konkurs na projekt zagospodarowania terenu Parku, z sumą nagród wynoszącą 765 tysięcy USD. W ostatnim dziesięcioleciu narodziła się również koncepcja połączenia mostem długości 1,2 km przeciwległych brzegów Cieśniny Dardanele (Bademli, 1997). Pomysł ten stoi jednak w opozycji z polityką państwa, które dąży do rygorystycznego przestrzegania licznych ograniczeń w ruchu turystycznym na terenie Parku.

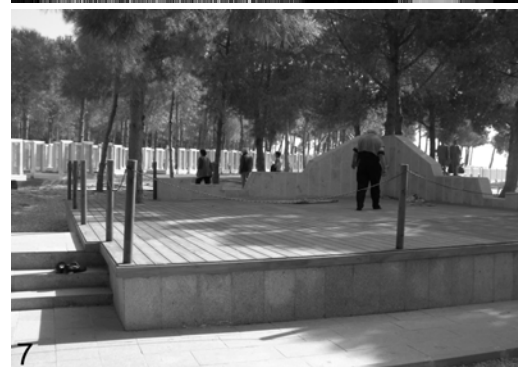
We wstępie do niniejszego artykułu przedstawiono krótką genezę Parku. Jego granice tworzy urozmaicona linia brzegowa oraz poprzecinane gęstą siecią dolin i wąwozów wzgórze, zbudowane głównie z piasku aluwialnego. Podatne na procesy wietrzenia, tworzą jednak malowniczy krajobraz (fot. 3). Podążając kolejnymi punktami na trasie zwiedzania, zauważyć można pewne podobieństwa. Pośród 31 znajdujących się na tym terenie cmentarzy, połowa przypada na okolice Zatok Anzac. Malowniczo położone cmentarze aliantów łączy jednolita kolorystyka, detal architektoniczny, materiały użyte do ich budowy (jasnożółty piaskowiec i wapień) oraz zieleni. Warto tu wymienić chociażby „The Lone Pine” z symboliczną „samotną sosną” pośrodku cmentarza, mały i skromny „Walker’s Ridge”, „Shrapnel Valley Cemetery”, znajdujący się w otoczeniu drzew owocowych oraz ogrodzony żywopłotem i ozdobiony drewnianą furtką „No 2 Outpost Cemetery”. Podczas

obchodów, razem ze zrealizowanym w 2000 r. „ANZAC Commemorative Site”, stają się one miejscami spotkań kombatantów oraz ich rodzin (Gökcu, Aldoğan, 2006).

Na szczególną uwagę zasługują również najnowsze realizacje tureckie, a wśród nich cmentarz przy „Pomniku ku czci Poległych Canakkale” (Çanakkale Şehitleri Abidesi). Ten wsparty na 4 olbrzymich pylonach monument wznosi się na 42 metry ponad szczyt urwiska. Położony jest w miejscu starej twierdzy Eskihisarlik. Od 1960 r. stanowi symbol Parku, jego najbardziej charakterystyczny i widoczny z oddali element krajobrazu krańca Półwyspu Gallipoli.

Centralną część nowego cmentarza zajmuje budząca do dziś wiele kontrowersji wśród projektantów, bo nieco „bajkowa”, konstrukcja kamiennieo-drewniana w formie znicza, którego centrum stanowi „łśniący płomień” zbudowany ze skręconych spiralnie białych oraz niebieskich żarówek. Kolory te są zapewne odpowiednikami symbolu – talizmanu, który ma przynosić szczęście - „Oka Proroka”. Wspomniany „znicz pamięci” (fot. 6) otoczony jest trawnikiem oraz rabatami różanymi. W jego pobliżu znajdują się dwie szklane tablice informacyjne, zamocowane na drewnianych, bejcowanych na ciemny brąz słupach. Całość ujęta w ramy białego, bogato zdobionego w orientalny wzór ogrodzenia z białego marmuru, który przywodzi na myśl rajski ogród rodem z Dalekiego Wschodu. Kontrastuje tym samym z surowością reszty terenu i rosnącym tu wcześniej sosnowym lasem, co projektanci podkreślili zróżnicowaniem nawierzchni cmentarza, wprowadzając na większej jego powierzchni mieloną, jasno-czerwoną cegłę. Warto zwrócić uwagę, że kolor czerwony nabiera w tym miejscu znaczenia symbolicznego. Oznacza on bowiem przelaną krew. Natomiast biel delikatnego marmuru, wykorzystanego do budowy nagrobków, symbolizuje raj. Ich powtarzalny detal nawiązuje swoją formą do ogrodzenia centralnej części cmentarza, tworząc harmonijną całość. Ciekawym elementem jest wprowadzenie klombów w otwory płyt nagrobnych, w których dzisiaj rośnie trawa. Zabieg ten korzystnie wpłynął na podwyższenie walorów estetycznych nagrobków, spowodował jednak konieczność ich codziennego, ręcznego podlewania cenną i drogą w tym rejonie wodą.

O ile nagromadzenie filigranowych nagrobków ze szklanymi tablicami wywiera pozytywne wrażenie na odbiorcy, o tyle rozstawione są one zbyt ciasno, dając niewiele miejsca na odczytanie zawartych na szkle informacji (fot. 5). Efekt delikatności psują zbyt wysokie betonowe krawężniki oraz kontrastujące z otoczeniem obudowy lamp oświetleniowych, zamocowanych na stałe w gruncie. Bardzo ciekawym elementem małej architektury cmentarza jest miejsce modlitwy - Namazgah (fot. 7). Zbudowane z granitu (ściany) i drewna (podłoga) znacznie – jednak - odbiega swoją ascetyczną formą od reszty założenia. Budowa cmentarza kosztowała państwo 890 tysięcy dolarów (!).

- Fot. 1.** Twierdza Kilitbahir na brzegu Cieśniny.
Photo 1. Fortress Kilitbahir on left shore of the Dardanelles.
- Fot. 2.** Umocnienia baterii artyleryjskiej Namazgah.
Photo 2. Ramparts of the Namazgah Battery.
- Fot. 3.** Widok na Zatokę Anzac.
Photo 3. A view of the Anzac Gulf.
- Fot. 4.** Napis na zboczu głosi „Stój Wędrowcze!”.
Photo 4. The inscription on the hill: „Stop Wanderer!”.
- Fot. 5.** Nagrobki utrzymane w orientalnym stylu.
Photo 5. Monuments oriental stylized.
- Fot. 6.** Centralna część cmentarza ze „zniczem”.
Photo 6. The central part of the Cemetery with „a light”.
- Fot. 7.** Miejsce modlitwy – „Namazgah”.
Photo 7. Place of pray – ‘Namazgah’.
- Fot. 8.** Studnia na terenie „Falcon Stream Cemetery”.
Photo 8. A well at ‘The Falcon Stream Cemetery’.

Wszystkie fot. Ł. Pardela.
 All photos by Ł. Pardela.

Pośród małych cmentarzy na uwagę zasługuje położony w centralnej części Półwyspu „Falcon Stream Cemetery” (tur. Şahindere Şehitliği), będący dawnym cmentarzem szpitala polowego (fot. 8). Spoczywa na nim 2177 tureckich żołnierzy. Do 2005 r. teren ten uprawiany był rolniczo. Dzisiaj do cmentarza prowadzą schody wykonane z betonowych płyt i odgródzone stalowymi łańcuchami, zawieszonymi na drewnianych słupkach. Przechodzą one następnie w ścieżkę utworzoną z dwóch rzędów betonowych płyt o wymiarach 60x40x5 cm, po której stąpa się jednak niewygodnie. Duże przerwy pomiędzy płytami oraz brak ich zagłębienia w podłożu powodują ciągłą konieczność „patrzenia pod nogi”, aby uniknąć potknięcia. Nie zmienia to jednak faktu, iż sama ścieżka poprowadzona jest w sposób atrakcyjny, przy grobie Mustafy Efendiego. Łączy się ona z wyraźnym osiowym założeniem, którego centrum stanowi wysoki na 6 m obelisk, wykonany z białego marmuru.

Od zachodu otaczają go jednakowe, odlewane głowy w tureckich czapkach wojskowych z okresu I wojny światowej. Są one symbolem wszystkich miast, z których pochodzili polegli tu żołnierze. Ich nazwiska wypisane są na niskich murkach okalających trawniki. Do budowy cmentarza, poza białym marmurem, użyto granitu (kostka brukowa), piaskowca, ale przede wszystkim betonowych prefabrykatów, które pomimo krótkiego czasu od realizacji projektu odbarwiły się i pokryły zaciekami.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Krajobraz Historycznego Parku Narodowego Półwyspu Gallipoli tworzą elementy krajobrazu kulturowego oraz jego walory naturalne. Z obserwacji autora wynika, iż głównymi, powtarzającymi się elementami w kompozycji cmentarzy oraz miejsc pamięci są symbole narodowe (szczególnie flagi tureckie różnych wymiarów, inskrypcje, poematy, podobizny bohaterów narodowych itp.) oraz miejsca modlitwy związane z islamem (tur. namazgah, arab. musalla) czy studnie ze źródłami, służące wiernym przed modlitwą. Równie ważnym elementem w kompozycji Parku jest zieleni. Występuje ona w wielu formach, od mało wymagających, pojedynczych nasadzeń z bylin, krzewów i drzew, poprzez formowane żywopłoty, po sztucznie podlewane i utrzymywane, trawniki oraz rabaty różane. Mała architektura nawiązuje w swoim wyglądzie do stylu orientalnego, jednak niektóre elementy mają nowoczesne, acz ascetyczne formy. Do jej budowy użyto przede wszystkim naturalnego materiału skalnego; granitu, piaskowca, wapienia, marmuru oraz drewna. Obszar Parku, będący jednocześnie rezerwatem przyrody, charakteryzuje się minimalną ingerencją i rygorystycznymi przepisami. Wszelkie wyposażenie w postaci sanitariatów, parkingów czy stoisk z pamiątkami i napojami, ograniczone jest jedynie do miejsc pamięci. Na terenie Parku obowiązuje również bezwzględny zakaz spożywania alkoholu, kąpieli, wyrzucania śmieci czy wszelkiego niestosownego zachowania, mogącego zakłócać spokój i powagę tego miejsca. Według przybliżonych wyliczeń, na każdy metr kwadratowy pola bitwy, której ta ziemia była świadkiem, spadło blisko 6 tysięcy pocisków (Bademli, 1997). Wiele z nich można dziś z łatwością odnaleźć w terenie, a tkwią tam od 1915 r. Tak przedstawia się dzisiejszy obraz obszaru na styku Azji i Europy, w miejscu narażonym na trzęsienia ziemi, w którym czas odliczają dziesiątki przepływających statków, gdzie nie kończy się krajobraz, a zmieniają kultury.

LITERATURA

Australian Government, Department of Veterans' Affairs: <http://www.dva.gov.au>

Visit Gallipoli: <http://www.anzacsite.gov.au>.

Bademli R., 1997: Gelibolu Yayimadasi Boris Parkı, Orta Doğu Teknik Üniversitesi (Gallipoli Peace Park International Competition Office), Middle East Technical University, Ankara, Turcja.

Ozturk C., 2005: Investigation of Gallipoli Peninsula Historical National Park in terms of Protection-Usage Principles, Çanakkale, praca dyplomowa Onsekiz Mart University.

Goodwin G., 1992: A history of Ottoman Architecture, Thames and Hudson, London, Wielka Brytania, s. 102-106,

- Gökcu G., Aldoğan Ş., 2006: Çanakkale Muharbe Alandarı Gezi Rehberi (Gallipoli Battlefield Guide), MB Yayınevi, İstanbul, Turcja.
- Insight Guides - "Turkey", 2004, Apa publications GmbH & Co, Verlag KG, London, Great Britain.*
- Mutluay G., Grubu E., 2006: "Çanakkale", Çanakkale Valiliği, İstanbul, Turcja.
- Necmettin H. O., *fragment poematu pt. "Dur yolcu": <http://www.turkocagi.org.tr/>*
- Visit Gallipoli: <http://www.anzacsite.gov.au>*

SUMMARY

ON THE POINT OF CONTACT OF EUROPE AND ASIA – THE SCENERY OF THE GALLIPOLI PENINSULA HISTORICAL NATIONAL PARK IN TURKEY

This article shows a contemporary view of The National Historical Park of Gallipoli Peninsula, which has been settled up in 1973. It became a symbolic place of the military success of the Ottoman Empire during the I World War in the Battle of Gallipoli 18th March 1915. In this area lies 500 thousands casualties of the war, changing this place into one of the biggest military area cemetery.

Once in the year, on 25 April, people gather in the sign of remembrance in „Anzac Commemorative Site” – focal point for the visitors, to celebrate the anniversary of Allied Landing in The Anzac Cove. The National Park is frequently visited also by visitors. The total number of guests, which could visit over 100 cemeteries, memorials and monoliths, exceed 250 thousands in 2006.

The article presents also the main landscape shaping aspects as well as its main design activities in the surrounding areas. Natural and historical heritage includes old sultans stone fortresses (for example: Kilitbahir, Seddülbahir) and modern artillery forts (Namazgah, Ertugrul), located in strategic points of the Peninsula. Most of them is being restored and possible to explore by tourists. Nowadays majestic monuments and existing fortification became the landscape dominants and flags of the outskirts of Gallipoli Peninsula.